

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

Dubbel exil

Malin Thor, *Hechaluz – en rörelse i tid och rum: tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943*, Acta Wexionensia, Humaniora 56: Växjö University press, 2005. 443 s. (Summary in English: *Hechaluz – a movement in time and place.*)

Malin Thors avhandling är ur flera synpunkter spännande. Ämnet är Hechaluz som var en sionistisk organisation med målet att sända pionjärer, *chaluz*, till Israel för uppbyggande av landet. I fokus för avhandlingen står Hechaluz verksamhet i Sverige under de nazistiska judeförföljelserna. Från 1933 fick man tillstånd att skicka tysk-judiska ungdomar mellan 18 och 35 år till Sverige för lantbruksutbildning. De fick då ett temporärt uppehållstillstånd för att – i varje fall i teorin – åka vidare till Palestina. Avhandlingens angivna syften är 1) att dokumentera Hechaluz' historia i Sverige och delvis också i Tyskland och 2) att undersöka Hechaluz' och dess medlemmars självbild, handlingsutrymme och syn på den egna verksamheten och på exiltillvaron i Sverige under perioden 1933–1943. Studien fokuserar i första hand på de sammanlagt 490 Hechaluz-medlemmar, som kom till Sverige under denna period. En central frågeställning rör vilka problem och möjligheter Hechaluz och dess medlemmar hade i förhållande till att utveckla en meningsfull vistelse i Sverige och att uttrycka, vidmakthålla eller förkasta den kollektiva identiteten och det sionistiska projektet. Tyngdpunkten här kommer att ligga på den kollektiva chaluz-identiteten, också därför att fastställandet av kollektiva identiteter är ett centralt historiskt och samhällsvetenskapligt problem.

Avhandlingens uppläggning och innehåll

Tidsavgränsningen 1933–1943 bygger på att 1933 var året för nazisternas maktövertagande, och 1943 var året då de danska judarna räddades över till Sverige, vilket ledde till förändring av verksamheten. Avhandlingens empiriska del inleds med en presentation av bakgrunden inklusive en diskussion av sionism och sionistiska organisationer. Hechaluz var en arbetarsionistisk organisation, och medlemmarna – pionjärerna eller chaluzerna – skulle uppfostras och utbildas, i idealfallet genom träning i jordbruksarbete inom ramen för så kallade Hachschara-kibbutzer, där en sann ideologisk gemenskap skulle skapas. Efter träningen skulle pionjärerna skickas till kibbutzer i Israel. I Tyskland hade Hechaluz före 1933 endast några hundratal medlemmar, men efter nazisternas maktövertagande steg siffrorna snabbt till 15 000 i december 1935. Den äldre judiska generationen i Tyskland hade ofta en identitet som tyska judar och tog avstånd från sionismen, men efter 1933 strömmade ungdomar till rörelser som Hechaluz. Motivet för att ansluta sig var ofta situationellt bestämt, och i det avseendet förefaller det inte

att finnas någon skillnad mellan dem som faktiskt kom till Palestina och dem som kom att stanna i Sverige (s. 116).

Efter 1933 blev det viktigt att skapa förutsättningar för Hachschara-kibbutzer utomlands. Sverige var inte nödvändigtvis ett populärt alternativ, men det fanns de facto en möjlighet att komma till Sverige trots den restriktiva svenska invandringspolitiken och mera specifikt den generellt avvisande hållningen mot flyktingar från Tyskland.¹ En förutsättning för *hachshara* i Sverige var att Sverige bara var transitland. Kvoten var ursprungligen mycket liten, 15 personer årligen, men kom att öka. I sig innebar emellertid kvoten ett intressant avsteg från den normala linjen. Samtidigt agerade mosaiska församlingen mera positivt än vad som kunde förväntas mot bakgrund av hur forskningen beskrivit församlingens attityd.² Detta innebar emellertid inte att relationerna mellan Hechaluz och församlingen var konfliktfria.

Sett ur ett centralt Hechaluz-perspektiv upplevdes hachscharan i Sverige 1933–1943 som förfelad, och det ansågs finnas behov av ideologisk ledning. Åren 1936–1939 kan ses som en institutionaliseringsfas, och 1937 tyckte sig Berthold Rothschild, representant för det tyska Hechaluz, se tecken på att den önskvärda kollektiva identiteten existerade eller att den åtminstone eftersträvades. Belägg för detta var bland annat valen av gemensam ledning och sekretariat, och strävanden efter att etablera en gemensam kassa för de olika lokala centrumhemmen där det bedrevs studier i ideologi (*tarbut*) och i hebreiska (*iwrit*). Representanter från Hechaluz i Tyskland besökte Sverige var tredje eller var fjärde månad, men alla var inte nöjda med utvecklingen. Behovet av en stadigvarande ideologisk ledning kvarstod, och den borde bestå av *schlichim* (pluralis *schaliach*), vilket var beteckningen på en aktivist med erfarenhet av kibbutzliv i Palestina.

I slutet på 1938 och början av 1939 stationerades två *schaliach* vid namn Rafael Kleinschmidt och Akiba Eger i Sverige, och i december 1938 hölls den första *moezan* – det officiella mötet för Hechaluz i Sverige (s. 182). Vid detta möte rensade ledningen ut de människor som inte bedömdes vara sanna Hechaluz-medlemmar, vilket drabbade 59 personer av de 177 som kom 1939. Ytterligare exempel på försök till konsolidering var en sammanslagning av centrumhemmen för att på det sättet underlätta besök av *schaliach*. Det fanns emellertid fortfarande problem. På den femte *moezan* i november 1939 fanns det klagomål på *tarbut*- och *iwrit*arbetet. Samtidigt fattade femte *moezan* beslut om att bilda ett separat svenskt Hechaluz.

Krigsutbrottet innebar förändringar av ramen för pionjärernas liv. Arbetet i jordbruket blev tyngre på grund av inkallelser av svensk arbetskraft. Restriktioner

1. Svante Hansson, *Flykt och överlevnad: flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*, Stockholm 2004.

2. Steven Koblik, *Om vi teg, skulle stenarna ropa?: Sverige och judeproblemet 1933–1945*, Stockholm 1987.

för resor gjorde att centrumhemmen fick ökad betydelse, men detta tycks inte ha återspeglats i större entusiasm (s. 334ff.). Eger och Kleinschmidt återvände till Palestina och det utkristalliserade sig ett nytt ledarskap inom ramen för det svenska Hechaluz, bestående av en relativt liten krets. Utvecklingen gick emellertid mot ökad individuell frihet, vilket bekräftades på åttonde och nionde moezorna i december 1940 respektive april 1941. Vid tolfte moezan i augusti 1942 fanns det bara ett kollektivt centrum kvar.

Det fanns skäl till missnöje. Det lantbruksarbete som chaluzim var tänkta att ägna sig åt var hårt och ovant, eftersom pionjärerna företrädesvis hade medelklassbakgrund. Besvärligheterna gjorde det naturligt att längta efter en förändring, som i princip borde vara *alija*, det vill säga utvandring till Palestina, men dit var vägen lång. Hemlandet var ur ideologisk synpunkt Palestina, men det var också Tyskland, vilket innebar en dubbel exil. Ju längre man stannade kvar, desto mera kunde Sverige också bli ett hemland. I mitten av 1943 hade 125 medlemmar lämnat, medan 112 fortfarande tillhörde Hechaluz. De som lämnade sökte arbeten på en svensk arbetsmarknad, något som blivit lättare genom den av kriget framkallade arbetskraftsbristen. Redan vid den femte moezan restes krav på snar alija till Palestina med hänvisning till att pionjärerna i Sverige hade vistats längst i exil. Restriktioner från den brittiska mandatmyndigheten i Palestina och svårigheter med transporter under kriget lade emellertid hinder i vägen. Sammantaget kom 490 pionjärer till Sverige. Vid slutet av 1941 hade 147 av dem fått alija, medan 106 utvandrart till andra länder, så kallade *Überseeeler*, vilket sågs som ett tecken på bristande identitet. 238 fanns kvar i Sverige. De som valdes ut till alija utsågs av ledningen på olika kriterier. Uppenbarligen var det inget krav att vara bärare av en stark rörelseidentitet. Hur länge man varit i Sverige var däremot ett kriterium.

Teoretiska utgångspunkter

Ett centralt begrepp i Malin Thors analys är nya sociala rörelser. En ny social rörelse är enligt Alberto Melucci och Thor en rörelse som innebär solidaritet (en enda social enhet), engagemang i konflikt, och sprängande av kompatibilitetsgränserna i förhållande till det övriga samhället.³ Den kräver av sina deltagare emotionella investeringar, och de involverade emotionerna gör den inte helt förhandlingsbar. En sådan social rörelse är ett resultat och inte en utgångspunkt – ett faktum att förklara snarare än att förutsätta. Rörelsen kan emellertid inte bildas förrän individer är redo att delta i den och inträda i en process av kollektiv identitetsformulering (s. 151). Förhållandet mellan ledning och medlemmar är viktigt. Malin Thor tycks beredd att på både empirisk och teoretisk grund tillmäta led-

3. Alberto Melucci, *Nomader i nuet: sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, Göteborg 1991, s. 45.

ningen, organisationen och resurserna den avgörande betydelsen. Teoretiskt kan hon då anknyta till Melucci som menar att en rörelse sällan uppstår spontant utan att det krävs långa perioder av förberedelser. Hon anknyter också till Håkan Thörns teorier om rörelseintellektuella, som hon likställer med Hechaluz' organisatoriska ledning.⁴ Visserligen var Eger och Kleinschmidt centrala i den identitetskonstruerande processen, men efter deras avresa tycks det ha skett en maktförskjutning till medlemmarnas fördel. Det fanns och hade funnits en kritik mot ledningen, som återspeglas i de intervjuer som Malin Thor gjort. Kritiken liksom antalet personer som lämnade rörelsen visar att det fanns ett problem. En rörelse eller en kollektiv identitet kan inte uppstå och vidmakthållas utan aktiva medlemmar, och ett ledarskap äger ingen funktion utan medlemmar att vägleda. I det perspektivet blir emellertid medlemmarna viktigare än ledningen, och frågan om en gemensam kollektiv identitet central.

I anslutning till Meluccis syn på sociala rörelser⁵ definierar Malin Thor kollektiv identitet som "en interaktiv och gemensam definition, producerad av många individer" (s. 53). Hechaluz' kollektiva identitet grundade sig på övertygelsen om behovet av att emigrera till Palestina och leva sitt liv i arbete för att på det sättet främja den nationella och sociala pånyttfödelsen av det judiska folket. Detta var en klart sionistisk eller arbetarsionistisk definition. Ledningen ville markera den speciella identiteten, och det är mot den bakgrunden som man skall se den ovan nämnda uteslutningsprocessen. Enligt Malin Thor visar analysen i avhandlingen på att den övergripande kollektiva identiteten, *chaluziuth*, aldrig övergavs av Hechaluz som kollektiv. I det sammanhanget förefaller det emellertid finnas en viss oklarhet beträffande definitionen av kollektiv och individuell identitet. Malin Thor ser moezorna, ledningen i form av *maskirut* etcetera som uttryck för en kollektiv identitet. Givet att en mycket begränsad grupp var engagerad i ledningen, kan det diskuteras om detta säger så mycket om en kollektiv identitet. De facto medger Malin Thor att det är tveksamt om chaluziuth bestod på ett individuellt plan, i synnerhet som det fanns splittrande faktorer.

Hechaluz-identiteten var sionistisk, men det fanns olika sionistiska inriktningar bland chaluzim i Sverige och detta kunde leda till konflikter. En mera avgörande skillnad var uppenbarligen om medlemmarna i det socialistiskt sionistiska Hechaluz i första hand var socialister eller sionister. Enkelt uttryckt var den officiella ideologin att sionismen var en form av nationalism och att nationen kräver ett hemland. I det hemlandet skulle det byggas ett nytt samhälle, en ny identitet och en ny människa, skild från den av exilen snedvridna judendomen. Detta skulle ske genom arbetets erövring i termer av fysiskt arbete, helst i jord-

4. Håkan Thörn, *Rörelser i det moderna: politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789–1989*, Stockholm 1997.

5. Melucci 1991, s. 49.

bruket. I ideologin/identiteten ingick också föreställningar om ägargemenskap. Det fanns uppenbara drag av både socialism och sionistisk nationalism i den eftersträfvade identiteten, och nationalismen kunde ha diskuterats mera utförligt i avhandlingen. Nationalistiska rörelser är de facto generellt sett beroende av en styrande elit, i alla fall initialt, vilket stämmer bra överens med Hechaluz.⁶

Det fanns också icke-ideologiska skillnader inom Hechaluz i Sverige, till exempel i termer av generation. Det fanns också uppenbara genusskillnader och klagomål över dålig jämställdhet mellan könen. Samtidigt fanns det ett underskott på kvinnor i det svenska Hechaluz, och det hävdades att brist på kvinnor var ett "onaturligt och kvalfullt tillstånd" (s. 203). Mot den ovan skisserade bakgrunden finns det anledning att vara skeptisk beträffande existensen och bevarandet av en kollektiv identitet. Frågan är om det inte hade varit lättare att analysera utvecklingen i termer av identifikation snarare än identitet och på det sättet knyta an till etnicitets- och nationalismforskningen.⁷ Det kunde också funnits skäl att anknyta till den mycket livaktiga diasporaforskningen, eftersom det fanns drag av diasporabildning hos Hechaluz i Sverige, till exempel i termer av förhållandet till det omgivande samhället och längtan att återvända till hemlandet.⁸ Malin Thor använder på olika ställen Svante Lundbergs forskning och hans betonande av exil som en rörelse i tid och rum med återvändande som mål.⁹ Frågan är emellertid vad som var återvändande i det här sammanhanget. Eretz Israel, judarnas av Gud givna hemland, var ideologiskt definierat, och drömmen om återvändande bör i den dubbla exil som Malin Thor talar om minst lika mycket ha varit Tyskland.

Forskningsläge, källor, metodologiska utgångspunkter och analys.

Forskningsläget är tillfredsställande redovisat vad gäller såväl Palestina och Tyskland som Sverige. Avhandlingen bygger på skriftligt material från svenska och israeliska arkiv och muntligt material i form av intervjuer analyserade som levnadsberättelser. Författaren förtjänar en eloge för ett verkligt imponerande materialinsamlingsarbete. Materialet är magert, i synnerhet beträffande åren 1933 till 1937, men författaren har mycket ambitiöst gått igenom olika arkiv i Sverige, Israel och USA och fått fram mycket otryckt och tryckt källmaterial. Här nedan behandlas först de skriftliga och sedan de muntliga källorna.

Centralt för analysen av de skriftliga källorna är begreppen "manifestation" och "rörelsetext", begrepp som inspirerats av Håkan Thörn. En rörelsetext är enligt Thörn "en text som inom en rörelse erkänts som ett dokument som talar om och för rörelsens 'sak'. Detta [...] innebär också att texten kan förstås som en manifes-

6. Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe*, Cambridge 1985.

7. Rune Johansson, Ralf Rönnqvist & Sven Tägil (2001), "A crisis of the territorial state? Integration and fragmentation in Europe", i Sven Tägil (red.), *Europe: the return of history*, Lund 2001.

8. Rogers Brubaker, "The 'Diaspora' Diaspora", *Ethnic and racial studies* 28, 2005, s. 1–19.

9. Svante Lundberg, *Flyktingskap: latinamerikansk exil i Sverige och Västeuropa*, Lund 1989.

tation av en kollektiv identitet".¹⁰ Malin Thor lyfter i sin analys bland annat fram moeza-protokollen som rörelsetexter och som manifestationer av den kollektiva identiteten (s. 393), medan Thörn ger som exempel på en rörelsetext bland annat Lenins "Vad bör göras?", och betonar att texterna tenderar att kanoniserar och bli källor med absolut auktoritet. Frågan blir om protokollen har motsvarande auktoritet som text och manifestation. Även om de närvarande representanterna vid en moeza gav uttryck för en chaluzisk ideologi och identitet, rör det sig om några tiotal personer. Givet den misstro mot ledningen som fanns kanske det snarare handlade om ett uttryck för individuell identifikation hos deltagarna än om en manifestation av kollektiv identitet. På samma sätt kan det diskuteras om rapporterna från de olika centrumen är rörelsetexter och manifesterar en kollektiv identitet. Det blir problematiskt att förutsätta ett existerande vi för att lösa den metodiska problematik som ligger i hur kollektiva identiteter kan fångas utanför ledarskapets agerande.¹¹

Det muntliga materialet kompletterar det skriftliga. Intervjuerna analyseras som levnadsberättelser där det individuella livet blir verktyget för tolkningen av den historiska erfarenheten och frågor om exilen och dess bakgrund, ram och mening. För klarhetens skull hade det varit bra om Malin Thor tagit in mera av vad hon publicerat i andra sammanhang om "oral history" och dess problematik i avhandlingen. Inte desto mindre vill recensenten starkt understryka att det samlade intervjumaterialet dels är värdefullt för utveckling av avhandlingens frågeställningar, dels bidrar till att göra avhandlingen till en mycket spännande läsning. Intervjuerna har samlats in efter "snöbollsprincipen" det vill säga att någon intervjuad ger anvisningar om ytterligare potentiella intervjupersoner. Detta har kompletterats med Nordiska museets "Judiska minnen" och annonsering. Ett metodologiskt problem utöver det välkända faktum att levnadsberättelserna återger vad som är viktigt vid intervjutillfället men att detta inte okvalificerat kan kopplas till dåtidens upplevelser, kan vara att människor som inte har en ledande position ofta har uppfattningen att de inte har något att berätta. På det sättet blir det lättare att hitta aktiva och sionistiskt övertygade chaluzim (s. 64). Detta förfaller dock inte ha påverkat utfallet.

Sammanfattning

Malin Thor har skrivit en mycket bra avhandling om ett spännande ämne som i många avseenden ger ny kunskap. Den är också ytterst läsvärd och delvis direkt spännande, inte minst vad gäller presentationen av intervjuerna. Även om mycket av recensionen upptas av en diskussion av sociala rörelser och kollektiva identite-

10. Thörn 1997, s 176

11. Martin Stolare, *Kultur och natur: moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920*, Göteborg 2003.

ter som forskningsproblem, är den anknytning som Malin Thor gör till denna teoribildning de facto mycket bra och ger avhandlingen stadga och analytisk skärpa, något som kunde ha lyfts fram bättre i sammanfattningen. Diskussionen här skall alltså inte tolkas som ett avståndstagande från den teoretiska anknytningen, utan snarare ses som en upplevelse av att det rör sig om för forskningen centrala frågor.

*Rune Johansson**

* Fakultetsopponent